

Original Research

The Criteria for the Identification of Highhanded Divorce in the Legal Systems of Iran, Iraq and Algeria

Mina Salempour*¹ Mohammad Roushan² Hossein Simaie Sarraf³

1.Ph.D student of private law, Department of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
mybestgod1@gmail.com (corresponding author)

2.Associate professor, Family Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

3.Associate professor, Department of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Background and Purpose

Nowadays, divorce is not an unknown or rarely practiced phenomenon; rather, there is an ascending trend of the filed cases of divorce. According to Islam and, consequently, the Iranian legislated laws, the right of divorce belongs to the man, but he is not absolutely free to use it. Indeed, like any other right, divorce should be based on certain rules and regulations and in line with what the religion has postulated. In case a divorce is enforced regardless of the corresponding principles, it is considered highhanded (Boudiha, 2015-2016).

By definition, highhanded divorce is the one in which the man divorces his wife with a unilateral decision, without her consent, for no plausible or legitimate reason, and on the purpose of harming her interests while she has had no misbehavior (Al-Obaidi, 2009).

In the former Iranian set of laws for family support legislated in 1974, Article 11 somehow recognized implausible divorces. After the revolution, in 1992, Note 6 was enacted in order to modify the laws on divorce. Despite this legislation, highhanded divorce has not been paid due attention yet, nor has it been of much concern in the works of jurists. Islam, however, has paid special attention to the dignity of women and prohibited any insult or injustice to them. Socially speaking, highhanded divorce is risky. An examination of the religious decrees in this field shows that they all

intended for benefits and against evils (Mozaffar, 1983). Taking those decrees for what they superficially impart and ignoring their spirit and true intentions would be a contempt to the religion and the Qur'anic verses (Tabatabaie, 2019).

In the Iraqi set of private laws approved in 1959, Paragraph 3 of select 39, which was annexed in 1995, recognizes highhanded divorce and presents certain measures to support women. These measures, however, only concern material compensations, and the law fails to delineate the conditions for such a divorce. In this context, Article 6 of the civil code modified in 1951 states that "legitimacy entails no guaranty, and whoever uses a legitimate right is not responsible for any consequent damage". Of course, the use of this right is restricted by Article 7 in the same code. As it postulates, using a right should not be highhanded (Rahan, 2020-2021). Due to the inadequacy of the laws at hand, court judges have no clear-cut criteria to identify the highhandedness of a divorce. Therefore, jurists have presented the following criteria based on the aforementioned article:

- The right of divorce is used with an intention to harm.
- The goal to attain through the divorce is trivial and disproportionate to the harm done.
- The goal sought through the divorce is not legitimate.

The issue has similarly been dealt with in the Algerian legal system. Legislators have determined the criteria for the abuse of a legitimate right based on Article 124 of the civil code modified in 2005 (Raiq & Jaaija, 2020-2019). This law generally, rather than exclusively, refers to the cases of abusing rights and lays out the criteria for judging the highhanded use of rights as a guilt (Belhadj al-Arabi, 2014). Unless an act corresponds to one of the three items in this law or a similar law, it will not be judged as highhandedness or abuse of rights. This enactment is general and applies to all rights, but every act of using a right is judged upon either a personal or thematic criterion or both.

The Algerian code of family laws, especially Article 52 dedicated to highhanded divorce, fails to mention any specific criteria for such a divorce. In practice, however, the courts pass judgments with reference to Article 124 of the civil code and in accordance with the tenets of Article 49, which concerns holding sessions for peacemaking and examining the reasons for divorce.

Therefore, in both Iraqi and Algerian legal systems, highhanded divorces are taken for granted, but care is also taken to somehow reduce the harm or trauma unjustly imposed on the divorced women.

Once a fulfilled divorce is marked as highhanded, the man is forced to make compensations for the damage incurred by the woman. This punishment serves to dissuade many men who have planned a divorce but cannot afford its financial consequences. It is, indeed, a preemptive

measure for protecting the married life of couples, where men have no plausible motives for divorce. So far, there have been a lot of publications on legal issues, but no independent research has been conducted on highhandedness in divorce. The present research embarks upon determining the criteria for highhanded divorce through the comparative analysis of the Iranian laws and the corresponding legislations in Iraq and Algeria and by delving into the Qur'anic verses, hadiths and jurisprudential decrees. It just focuses on the recognition of this type of divorce in the three countries and the criteria they use to judge it. The research questions are as follows:

- What is the religious or jurisprudential basis on which to justify highhanded divorce in the Iranian society?
- In case highhanded divorce is recognized, what are the criteria with which to prove the highhandedness of men?

Based on the above questions, the following hypotheses are proposed:

Hypothesis I. Highhanded divorce is well-grounded in the religion and jurisprudence and agrees with the will of God worded in numerous verses. It is also confirmed by authentic hadiths. Thus, it can be prevented or punished if the man deviates from the path delineated by God.

Hypothesis II. A man's attempt to divorce his wife is identified as highhanded based on personal and thematic criteria. From the personal perspective, the man is ill-willed and intends to harm his wife. From the thematic point of view, a) the goal that the man pursues is either illegitimate or trivial, b) the benefit that the man acquires is obviously disproportionate to the harm that his wife incurs, or c) the divorce deviates from cultural norms.

Method

This research is conducted through an analytical-basis method. Considering the existence of highhanded divorce in some Arab and Muslim countries, especially Iraq and Algeria, the legal systems of those countries serve as a basis for this study. The significant counterpart laws in those systems are also analyzed comparatively.

Discussion and Conclusion

According to the results of this study, it seems essential to revise or modify the current divorce laws by adding a note or a paragraph to Article 1133 in the civil code. This change of laws can prevent men's injustice and highhandedness and, thus, protect the rights of divorced women. Any modification in the law should be intended to maintain the stability of families and ward off their collapse as well as reinforce justice in the society. In this regard, the legal rights of men and women should be equally respected (Motahari, 1994). Basically, the reforming measures taken to

protect human rights can ultimately lead to the establishment of social justice.

The Iranian legal system lacks a mechanism to distinguish highhanded divorce from otherwise, but some Qur'anic verses, historical events and jurisprudential decrees point to the fact that Islam rejects the absolute dominance of men and disapproves any act of harming. In this case, one may refer to verses such as 2:180, 229, 232, 282, 4:12, 65:6, and 9:107. As for a historical event, the story of Samareh Ibn-e Jondab, in which the prophet advised "Neither harm nor be harmed", is insightful. With these sources at hand, it is possible to determine the criteria for judging the intention to harm, lack of legitimate goals, disproportion of the practiced rights and the imposed harms, contrast to divine orders, and conflict with the culture.

As the comparative study of highhanded divorce in the Iranian, Iraqi and Algerian legal systems proves, the right of divorce is by no means absolute, and the one who has it must apply it in conformity with the goals defined for it; otherwise, it is considered highhanded and the man has to afford the consequences.

Ethical consideration

This study took the ethical points of research into consideration; whatever text or source of information used here is authentically quoted from and cited.

Funding: The research was financially supported by no institute or organization.

Author contributions: This study was adopted from a PhD dissertation written by Mina Salempour under the supervision of her professors at Shahid Beheshti University. Each author has the same share as the others. The first author did the survey and wrote the text. The others contributed with the data analysis. All the authors reviewed and approved the final draft of the text.

Conflict of interests: There is none to declare.

Acknowledgement: As the corresponding author, I appreciate my supervisor and advisor for their valuable guidance.

Data Availability: No new data were generated or analysed during this study.

References

- Abdul Amir K., The Discretionary Authority of the Personal Status Judge in Alimony for Arbitrary Divorce: A Fundamental Study in Islamic Jurisprudence and Iraqi Personal Status Law, Imam Sadiq Society - Law Department, Religious Studies, Issue 40. (text in Arabic)

- Belhadj A., (2014). *General Theory of Obligation in Algerian Civil Law*, Volume 2, 6th Edition, Ben Aknoun - Algeria. (text in Arabic)
- Majid, U. (2009), Arbitrariness in Divorce in Sharia and Law, *Journal of Anbar University for Islamic Sciences*, Volume 1, Issue 3. (text in Arabic)
- Masouda, B. (2016-2015). *Arbitrary Divorce: A Comparative Study between Islamic Jurisprudence and Algerian Family Law*, Supplementary Thesis for the Master's Degree, University of Muhammad Boudiaf in M'sila. (text in Arabic).
- Motahhari, M.(1994). *The Legal System for Women in Islam*. Sadr Publishing Institute, Eighteenth Edition. (text in Persian).
- Rahan A. (2021-2020), Divorce and Financial Rights of the Divorced Woman: A Comparative Analytical Study in Light of the Personal Status Law of Iraq, *Law and Politics Journal*, University of Nourouz, Kurdistan, Iraq, Issue 1. (text in Arabic)
- Tabatabai, S.M.H, (no date), *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*, Volume 2, Publications of the Society of Teachers in the Qom Seminary. (text in Persian)
- Tabatabai, S.M.H. (no date), *Tafsir al-Mizan*, Volume 2, Translated by Misbah Yazdi, Mohammad Taqi, Alameh Tabatabai Scientific and Intellectual Foundation. (text in Persian)
- Tamimi Amadi, A. (1987), *Classification of Pearls of Wisdom and Droplets of Speech*, Editor: Darayati, Mostafa, First Edition, Qom, Islamic Propagation Office. (text in Persian)
- Waseela, R., Karima, J. (2020-2019). *Provisions of Arbitrary Divorce in Algerian Law*, Thesis submitted for the Master's Degree in Family Law at Mohamed Boudiaf University in M'sila, Faculty of Law and Political Science. (text in Arabic)

معیار شناسایی نهاد طلاق خودسرانه در نظام‌های حقوقی ایران، عراق و الجزایر

مینا سالم پور^{۱*} محمد روشن^۲ حسین سیمایی صراف^۳

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>طلاق حقی است که شارع مقدس تحت اقدار زوج قرار داده است. لیکن اعمال آن باید در راستای غرض مقصود شارع و برای دستیابی به مصلحت مشروع و متناسب باشد؛ در غیراین وضعیت زمینه تحقق طلاق خودسرانه مهیا می‌شود. در نظام حقوقی ایران به نهاد طلاق خودسرانه و معیارهای آن عنایت لازم نشده است، درحالی‌که پیش‌بینی این نهاد و شناسایی معیارهای آن با توجه به آثار حقوقی مترتب بر آن، از جمله اجرت‌المثل ایام زوجیت، نحله، تصیف دارایی و جبران خسارت ضرورت دارد. از سویی دیگر در کنترل اراده مستبدانه مرد نقش بسزایی خواهد داشت یافته‌های پژوهش، بیانگر این است که علی‌رغم سکوت نظام حقوقی ایران؛ با مطالعه در آیات قرآن؛ روایات؛ فتوی فقها معلوم می‌شود که معیارهای قصد اضرار؛ فقد مصلحت مشروع؛ عدم تناسب مصلحت ذی‌حق و ضرر دیگری؛ تعارض با غرض شارع و مخالفت با عرف به‌عنوان معیارهای شناسایی نهاد طلاق خودسرانه قابل استنتاج است. به موجب ماده ۷ قانون مدنی عراق سه معیار قصد اضرار؛ فقد مصلحت مشروع و عدم تناسب بین مصلحت و مفسده به‌عنوان ضابطه تشخیص خودسری در استفاده از حق پیش‌بینی شده است. مقنن الجزایر در قانون مدنی، معیارهای شخصی که مربوط به قصد و نیت درونی است و معیار موضوعی که مبتنی بر عدم تعادل بین مصلحت کسب شده و ضرر وارد به دیگری است را به‌عنوان ملاک‌های تمیز سوءاستفاده از حق پیش‌بینی کرده است. در عمل قضات در تشخیص طلاق خودسرانه از غیر آن، بر اساس ضابطه‌های پیش‌گفته رأی صادر می‌کنند.</p>	<p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۷</p> <p>نوع مقاله: پژوهشی اصیل</p> <p>واژگان کلیدی طلاق خودسرانه؛ نظام حقوقی ایران؛ نظام حقوقی عراق؛ نظام حقوقی الجزایر</p>

ارجاع به مقاله:
 سالم پور، مینا؛ روشن، محمد و سیمایی صراف، حسین. (۱۴۰۳). معیار شناسایی نهاد طلاق خودسرانه در نظام‌های حقوقی ایران، عراق و الجزایر. *مطالعات زن و خانواده*، ۱۲(۳)، ۱۶۳-۱۳۵. DOI: 10.22051/jwfs.2024.44836.3020

^۱ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهیدبهبشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) mybestgod1@gmail.com
^۲ دانشیار پژوهشکده خانواده، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
^۳ دانشیار، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

مقدمه

در عصر حاضر طلاق واژه‌ای نامأنوس و کاربردش امری نادر نیست؛ بلکه با روند صعودی و روبه ازدیاد آمار طلاق مواجه هستیم. شرع و به تبع قانون‌گذار ایرانی، اختیار فک رابطه زوجیت را دست مرد قرار داده است. لیکن مرد در استفاده از حق خود آزادی مطلق ندارد. استفاده از هر حقی مبتنی بر رعایت اصول و ضوابطی در راستای تحقق غرض شارع مقدس است. چنانچه اعمال طلاق زوج، بدون موافقت یا رضایت زوجه و بدون عذر موجه یا وجود سبب قانونی یا شرعی قانع‌کننده باشد، به عبارتی زوجه مرتکب قصور و تقصیر نشده باشد و در حفظ کیان خانواده تمام جهد و اهتمام خود را به کار برده، علی‌رغم تلاش وی، زوج با ظلم و تعدی دنبال فروپاشی کانون خانواده باشد، با طلاق خودسرانه مواجه هستیم.

در راستای تحقق اهداف شریعت اسلام در ایجاد عدالت اجتماعی تصویب قانون حمایت‌کننده از زوجه در برابر خودسری زوج لازم است. چراکه چنانچه زوج بداند بدون اراده هیچ دلیل موجه نیز آزادانه خود را از قید زوجیت و مسئولیت رها می‌کند و پاسخگویی اعمال ناروایی حق خود نخواهد بود، بدون واهمه به انحلال رابطه زوجیت اقدام می‌کند. حال آنکه این دیدگاه و اقدامات مبتنی بر آن، پیامدهای جبران‌ناپذیری بر زوجه - فرزندان - خویشاوندان و در نهایت کل جامعه بر جای می‌گذارد. تعیین ضابطه تمیز طلاق خودسرانه از غیر آن به تبیین ماهیت طلاق خودسرانه و کنترل خودسری زوج در استفاده از حق طلاق مساعدت می‌کند تا اعمال حق را به آنچه مطابق باهدف مشروع آن در دستیابی به مصالح و جلوگیری از مفاسد است محدود کند. در غیر این صورت بی‌عدالتی که منجر به نابودی کانون خانواده است، رخ خواهد داد.

کتاب‌ها و مقالات متعددی در این زمینه به رشته تحریر درآمده‌اند. از جمله می‌توان به کتاب سوءاستفاده از حق مطالعه تطبیقی حقوق اسلام و دیگر نظام‌های حقوقی تألیف دکتر حمید بهرامی احمدی، مقاله معیار تشخیص سوءاستفاده از حق در حقوق ایران از آقای ناصر نصرتی صدقیانی، مقاله تحدید قاعده حاکمیت بی‌قید و شرط زوج بر طلاق در فقه و حقوق موضوعه به قلم دکتر حسین مهرپور، مقاله تأملی در قاعده‌انگاری اولویت دفع مفسده از جلب منفعت میرزامحمد واعظی، مقاله مطالعه تطبیقی چگونگی رفع تعارض اصل تسلیط با قاعده لاضرر از آقای قهرمانی نصرالله، منع سوءاستفاده از حق در نظریه‌های حقوقی و مفاهیم قرآنی نگارش آقای سیامک ره‌پیک اشاره کرد اما پژوهش مستقلی

در این موضوع انجام نشده است. پژوهش حاضر با مطالعه تطبیقی با حقوق عراق و الجزایر و تأمل عمیق در آیات و روایات و دیدگاه فقیهان، به شناسایی معیارهای شناسایی نهاد طلاق خودسرانه پرداخته است. در این پژوهش درصدد یافتن پاسخ به این سؤال هستیم که معیارهای طلاق خودسرانه چیست؟ قاضی چگونه بین اعمال حق طلاق توسط زوج و نتایج این استفاده، توازن و تعادل ایجاد می‌کند؟ به عبارتی دیگر چه زمانی زوج در استفاده از حق طلاق خودسر محسوب می‌شود؟ برای پاسخ به این پرسش ابتدا تعاریف لغوی، اصطلاحی و حقوقی طلاق خودسرانه بیان می‌شود در ادامه نهاد طلاق خودسرانه معرفی و سپس معیار طلاق خودسرانه در نظام‌های حقوقی ایران، عراق و الجزایر شناسایی می‌شود.

۱. مفهوم طلاق خودسرانه

در نظام‌های حقوقی عراق و الجزایر طلاق خودسرانه معادل عبارت «طلاق تعسفی» است؛ بنابراین از آنجاکه این اصطلاح به واژه تعسف مرتبط است برای روشن شدن مفهوم طلاق خودسرانه، در ابتدا تبیین معنای تعسف ضروری است، سپس به تعریف طلاق تعسفی (طلاق خودسرانه) پرداخته می‌شود.

۱-۱. مفهوم لغوی تعسف: معنای تعسف در لغت بسیار و متنوع است از مهم‌ترین آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: العسف: به معنای راه رفتن و حرکت کردن بدون راهنما، انجام دادن کاری بدون تدبیر و اندیشه و بدون قصد. العسیف یعنی همان برده خوار شده که برای خدمت به هر ظلمی تسلیم می‌شود. عسف عن الطریق: رها کردن و از مسیر بازگشت. عسف السلطان: یعنی پادشاه ظلم و بی‌عدالتی کرد و عسفه تعسیفاً: یعنی او را خسته کرد و تعسفه یعنی به او ظلم کرد و العسوف یعنی ظالم (رقیق، جمیع، ۲۰۲۰-۲۰۱۹). بنابراین، معنای لغوی تعسف (خودسری) به مفهوم بی‌عدالتی، تجاوز، انحراف از مسیر موردنظر، برگشت و عدول از راه یا راه را بدون هدف رفتن، است.

۱-۲. مفهوم اصطلاحی تعسف: تعسف اصطلاحاً به معنای مخالفت با قصد شارع است در استفاده از حقی که شرعاً و طبق اصل مجاز است (الدباغ، ۲۰۱۴). مراد از تعسف آن کاربردی است که به شکل غیرقانونی و غیرمشروع انجام می‌شود. از آنجاکه طلاق حق مرد است، مرد حق انشای طلاق به اراده خود را دارد، لیکن اگر او مطابق با مقاصد شریعت، حق خود را استعمال نکند، مستبد و خودسر شناخته می‌شود. قصد شارع در تجویز طلاق به‌عنوان آخرین راهکار، دوری جستن زوجین از مفاسد ناشی از اختلاف در روابط آنها و از بین رفتن اهداف عالی ازدواج، مانند صمیمیت، رحمت، آرامش و غیره است؛ بنابراین می‌توان گفت: «طلاق تعسفی در اصطلاح

عبارت است از هر طلاق که با قصد شارع در تشریح طلاق در تضاد باشد؛ زیرا طلاق در اصل برای دفع ضرر وضع شده است، هر طلاق که این هدف را محقق نکند، تعسفی به‌شمار می‌آید» (بن زیطه عبد الهادی، ۲۰۰۶-۲۰۰۵).

۳-۱. مفهوم حقوقی طلاق تعسفی یا خودسرانه: در کتب فقهای قدیم؛ معاصر؛ علمای حقوق و احکام احوال شخصیه نظام‌های حقوقی ایران، عراق و الجزایر تعریفی از طلاق خودسرانه ارائه نشده است، بلکه صرفاً به تبیین برخی از اقسام طلاق، تحت عنوان طلاق تعسفی محدود شده‌اند. همچنین اهتمام این کتاب‌ها در بیان تدابیری برای کاهش اعمال خودسرانه بوده است. قانون‌گذار الجزایر در ماده ۵۲ قانون خانواده اصلاحی ۲۰۰۵ م، به موضوع طلاق تعسفی پرداخته است. لیکن تعریفی از تعسفی و طلاق تعسفی ارائه نکرده است: «اگر قاضی احراز کند که زوج در طلاق خودسر بوده، حکم به جبران ضرر وارده به نفع زن مطلقه صادر می‌کند» (بودیه، ۲۰۱۶-۲۰۱۵).

مقنن عراقی نیز به تعیین حکم طلاق تعسفی بسنده کرده و تعریفی از آن ارائه نکرده است. بند ۳ ماده ۳۹ از قانون احوال شخصیه مصوب ۱۹۵۹ اصلاحی ۱۹۸۵ مقرر می‌دارد: «اگر زوج، زوجه خود را طلاق دهد و بر قاضی محکمه محرز شد که زوج در طلاق خودسر بوده است و بر زوجه ضرری ناشی از طلاق وارد آید، در فرض مطالبه زوجه، محکمه به پرداخت غرامت متناسب با وضعیت مالی زوج و درجه و شدت خودسری به‌طوری‌که از نفقه وی به مدت ۲ سال تجاوز نکند تعیین می‌کند».

براین اساس اگر زوج، زن خود را طلاق دهد و برای قاضی معلوم شود که زوج در طلاق خود بدون دلیل موجه، خودسر بوده و از این طریق زن متضرر می‌شود، قاضی می‌تواند حکم مبنی بر پرداخت غرامت عادلانه صادر کند.

برخی حقوق‌دانان با استنباط از ماده قانونی مذکور طلاق تعسفی (طلاق خودسرانه) را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «طلاق است که زوج با اراده یک‌جانبه، بدون عذر موجه، با قصد اضرار، بدون رضایت و موافقت زوجه و عدم ارتکاب تقصیر و قصور از جانب وی، به طلاق مبادرت کند و ضرری متوجه زوجه شود» (بودیه، ۲۰۱۶-۲۰۱۵).

در نظام حقوقی ایران در هیچ یک از متون قانونی و کتب فقهی و حقوقی واژه طلاق خودسرانه تعریف نشده است. لیکن حقوق‌دانان از سوءاستفاده از حق تعاریفی ارائه داده‌اند، با توجه به اینکه طلاق خودسرانه از مصادیق سوءاستفاده از حق است، به چند مورد اشاره داشته باشیم:

برخی از حقوق‌دانان سوءاستفاده از حق را «وارد ساختن ضرر به دیگری در اجرای حق» معنا کرده‌اند (شهیدی، ۱۳۸۵). تعاریف دیگر حقوق‌دانان عبارت است از: «انحراف از غایت قانون و حق در اعمال حق خود» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ذیل واژه). «کاربرد ناروای حق یا تکلیف یا قدرت یا تعدی و تفریط در موضوع تصرف» (طاهری، ۱۳۸۴، ذیل واژه). «سوءاستفاده از حق عبارت است از ضرر به عمد به دیگری ضمن اعمال حقی از حقوق خصوصی» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ذیل واژه).

تعاریف مذکور جامع و کامل نیستند. تعاریف ارائه شده، تک بعدی است و تمام جوانب در نظر گرفته نشده است. با توجه به تعاریف ارائه شده، می‌توان گفت: «طلاق خودسرانه طلاق است در تعارض با غرض شارع و بدون مصلحت مشروع یا با قصد سوء، که منجر به ورود ضرر به دیگری (زوجه) شود». پیش از ورود به بحث شناسایی معیارهای تمییز طلاق خودسرانه لازم است، نهاد طلاق خودسرانه در حقوق کشورهای ایران، عراق و الجزایر معرفی شود.

۲. نهاد طلاق خودسرانه

بیشترین قانون‌گذاران در کشورهای مختلف، شرایط طلاق خودسرانه را در متون حقوقی خود تعیین نکرده‌اند. این شرایط در موارد مختلف از یک نوع طلاق به طلاق دیگر و از یک قانون به قانون دیگر متفاوت است. باین حال می‌توان شرایط تحقق طلاق خودسرانه را به شرح ذیل تعیین و مشخص کرد: الف. با حکمت مشروعیت طلاق در تضاد باشد. ب. طلاق به درخواست زوجه یا با رضایت او نباشد. اکنون با این مقدمه شرایط ایجاد نهاد طلاق خودسرانه را به تفکیک در سه نظام حقوقی مورد مطالعه، بررسی می‌کنیم.

۲-۱. حقوق ایران: اگرچه در قانون حمایت خانواده پیشین به نوعی طلاق غیرموجه مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته بود و در همین راستا به وضع ماده ۱۱ قانون حمایت خانواده (مصوب ۱۳۵۳) و پس از انقلاب نیز با تقنین تبصره ۶ قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق (مصوب ۱۳۷۱) بدان اشاره شده است؛ لیکن نهاد طلاق خودسرانه به طور صریح نه تنها مورد توجه قانون‌گذار ایرانی قرار نگرفته، بلکه در آثار حقوق‌دانان نیز به این مهم التفاتی نشده است؛ از سوی دیگر شرع به زوج در اعمال حق طلاق اختیارات وسیع و نامحدود نداده است. در صورت عدول از مبانی و موازین شرعی و قانونی در استفاده از حق طلاق، این امر خودسرانه تلقی می‌شود و زوج مسئول جبران ضرر و زیان وارده به زوجه مطلقه است، این همان چیزی است که به آن طلاق تعسفی یا خودسرانه می‌گویند.

در ماده ۱۱۳۳ سابق از قانون مدنی براساس قاعده فقهی «الطلاق بید من اخذ بالساق» به مرد اختیار مطلق در طلاق اعطاشده بود. با استناد به اصول ۴ و ۱۰ قانون اساسی و همچنین باتوجه به فلسفه وضع قوانین خانواده که استحکام و تثبیت کانون خانواده است، این نگرش به وجود آمد که در حوزه حقوق خانواده با وضع قوانین کارآمد از فروپاشی کانون خانواده تا حد امکان جلوگیری شود. چراکه قوانین ناقص و ناکارآمد فی نفسه سبب متلاشی شدن بنیان خانواده شده است.

قانون گذار ایران با این دیدگاه و هم راستا با تحولات اجتماعی و تغییرات وسیع و شگرفی که در جامعه پیش آمده و باتوجه به اینکه خانواده مهم ترین رکن اجتماع محسوب می شود، برای استحکام خانواده و رفاه افراد ناگزیر شد برابر با مقتضیات زمان چاره اندیشی کند. اختیار تام و بدون قید و شرط که ماده ۱۱۳۳ سابق از قانون مدنی به مرد داده بود را محدود کرد. چرا که اگر این اختیارات به دست ناهلان بیفتد، حربه خطرناکی است که می تواند بدون دلیل و شاید صرفاً از روی خودخواهی؛ خودنمایی؛ هوس و امثال آن بندهای استحکام خانواده را بگسلد و پایه های آن را ویران کند. از طرف دیگر زن زبون و گرفتار و محکوم به تحمل تمام ناملایمات است (ظفری، ۱۳۵۳). مری که تاز میدان و زن فقط اسیر و بازیچه شوهر است. در واقع مرد فرماندار و زن فرمان بر محض است. بسیاری از مردان با ادعای تبعیت از دستورات دین و عدم ارتکاب گناه، همسران خود را بدون دلیل موجه و علی رغم اصرار همسرشان به استمرار رابطه زوجیت و تلاش برای جلوگیری از متلاشی شدن بنیان خانواده در سنین کهولت یا بیماری یا عدم توانایی برای یافتن شغل برای امرار معاش، ظالمانه طلاق می دهند.

در ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی اصلاحی مصوب ۱۳۸۱ محدودیت مرد در طلاق، مقید به مراجعه به دادگاه و طی کردن پروسه قانونی و در نهایت پرداخت حقوق قانونی وی (مهریه- نفقه- اجرت المثل ایام زوجیت) شد. لیکن مرد برای اعمال طلاق نیاز به ارائه دلایلی توجیهی نیست. در هر حال دادخواست طلاق زوج پذیرفته و گواهی عدم امکان سازش صادر می شود. حداکثر به استناد ماده ۲۹ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱ ثبت طلاق موکول به تأدیه حقوق مالی زوجه است.

با پیشرفت علم و دانش و افزایش سطح تفکر جامعه دیدگاهی به تقویت رسید که اعتقاد به حقوق مساوی برای زنان و مردان صرف نظر از اختلاف جنسیتی دارد. زنان امروزی به عنوان افراد متمدن باید دارای حقوقی در مقابل حق طلاق اعطایی به مرد باشند. اگر مرد بدون دلیل موجهی به طلاق مبادرت کند، زوجه در مقابل بتواند جبران خسارت وارده به خود را مطالبه کند.

اصلاح و تجدیدنظر در قانون فعلی یا الحاق تبصره یابند به ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی به شدت ضروری است. تغییرات قانونی می‌توانند موجب پیشگیری از خودکامگی مردان شوند و در نتیجه به حفظ حقوق زنان مطلقه کمک کنند. این تغییرات باید باهدف حمایت از خانواده اعمال شوند و از نابودی و متلاشی شدن آن جلوگیری کنند، همچنین عدالت را در جامعه ترویج دهند. حقوق زنان و مردان در جامعه به یک‌میزان سنگینی و توازن داشته‌باشند (مطهری، ۱۳۷۳). این اقدامات می‌توانند به تحقق اهداف عدالت اجتماعی و حفظ حقوق انسانی کمک کنند.

برای توجیه این موضوع از استدلال‌های زیر می‌توان استفاده کرد:

- حفظ حقوق زنان: تغییرات در قانون به طور مستقیم به حفظ و تقویت حقوق زنان کمک می‌کند؛ از جمله حقوق زنان مطلقه که ممکن است در صورت خودکامگی مردان به خطر بیفتند.
- جلوگیری از فروپاشی خانواده: تغییر قوانین می‌تواند از متلاشی شدن و نابودی خانواده پیشگیری و به تقویت این نهاد مهم اجتماعی کمک کند.
- تعادل در حقوق: اصلاحات در قوانین برای ایجاد تعادل در حقوق زنان و مردان و توازن در میزان عدالت بسیار حیاتی است تا تبعیض جنسیتی حاکم نباشد.
- عدالت اجتماعی: این تغییرات می‌توانند به تحقق اهداف عدالت اجتماعی کمک و از تبعیض جنسیتی جلوگیری کنند.
- از سویی دیگر از دیدگاه دین اسلام، تعالیم دینی با وجود داشتن قوانین ثابت خود، قادر به سازگاری با متغیرهای زمان و شرایط فرهنگی هستند. این سازگاری به دلیل آن است که اسلام به پیگیری اهداف روحی و معنوی و هدف زندگی انسان می‌پردازد و دستوراتی را برای دستیابی به این اهداف ارائه داده است. علم هدف تغییر اهداف و فلسفه تعیین شده توسط شرع مقدس ندارد؛ بلکه به دنبال یافتن بهترین راه‌ها و ابزارهای دستیابی به اهداف موردنظر شرع اسلامی است. به‌طور دقیق‌تر، شرع اسلام با تعیین اهداف و فلسفه تعیین مقررات، اجرایی شدن این اهداف را به علم واگذار می‌کند و نه تنها در تعارض با پیشرفت تمدن نیست، بلکه به واقعیت زمینه‌ساز پیشرفت تمدن بشر است (مطهری، ۱۳۷۳).
- نکته مهم دیگر این است که دین اسلام برای تأمین نیازهای ثابت بشر، از قوانین دینی ثابت استفاده می‌کند، درحالی‌که برای تأمین نیازهای متغیر، قوانینی انعطاف‌پذیر تدوین می‌کند. به عبارت دیگر،

اوضاع متغیر را با استفاده از اصول ثابت تنظیم می‌کند تا به وسیله این اصول، قوانین فرعی را استخراج کند. در واقع، این اصول به دین اسلام خصوصیت تطور و تنظیم با توجه به شرایط زمانی و مکانی، ابدیت و جاویدانی می‌بخشند. این اصول نقش کلیدی در کنترل و تنظیم قوانین دینی ایفا می‌کنند (مطهری، ۱۳۷۳).

- یکی از مباحث اساسی فقه اسلامی، اصل عدالت است. با تعمق به این اصل، متوجه می‌شویم که در اسلام، تطابق بین عقل و شرع ضروری است. به عبارت دیگر، اصل عدالت در اسلام تأکید می‌کند که نظام قانونی و اخلاقی باید با اصول منطقی و شریعت هم‌خوانی داشته باشد. اگر عدالت ایجاب کند که یک قانون نامنصفانه و نادرست تصویب شده و به نوعی سبب ستم شود، شرع نیز به نادرستی و نامعقولی این قانون حکم خواهد کرد. این اصول نشان می‌دهد که اساس احکام اسلام بر محوریت عدالت و حقوق طبیعی و فطری است. عدالت و حقوق قبل از تصویب قوانین بر جوامع حاکم بوده‌اند؛ بنابراین، در تصویب قوانین، نباید عدالت را نادیده گرفت. باید تلاش کرد تا قوانین با اصول عدالت و حقوق اساسی جامعه هماهنگی داشته باشند (مطهری، ۱۳۷۳).

معتقدان به اصل عدالت در اسلام بر این باورند که عقل و شریعت در راهبرد قانون‌گذاری و اجرای قوانین باید دست به دست بدهند تا جامعه به عدالت و نظم متعادلی دست یابد.

- یکی از ویژگی‌های اسلام که امکان انطباق با مقتضیات زمان را ممکن می‌سازد عنصر عقلی دستورهای دینی در اسلام است. قوانین و مقررات بر اساس مصالح عالی جامعه تأسیس شده‌اند. به عبارت دیگر، اصول شرعی در اسلام به تأسیس مبانی عقلی و منطقی برای قوانین و احکام می‌پردازند. این معنای اساسی نشان می‌دهد که اسلام اجازه می‌دهد که تصمیم‌گیری‌ها و قوانین دینی با توجه به منافع عامه و مصالح عالی جامعه انجام شود.

شرع اسلامی به متخصصان دینی این اختیار را می‌دهد که در مواقعی که مصالح عالی با یکدیگر در تضاد باشند، مصلحت مهم‌تر را در اولویت قرار دهند. این اصل در فقه اسلامی به نام «اهم و مهم» شناخته می‌شود (مطهری، ۱۳۷۳). این اصل اساسی نشان می‌دهد که اسلام از متخصصان دینی و حقوقی خود انتظار دارد که در تفسیر و اجرای قوانین و احکام، مصلحت‌های جامعه و انسانیت را به عنوان اولویت قرار دهند. با این رویکرد عقلی و منطقی، اسلام توانمندی انطباق با نیازهای متغیر زمان را دارد و به جامعه امکان می‌دهد تا با توجه به تغییرات و چالش‌های جدید در جهان مدرن، قوانین و احکام خود

را به‌روز کند. در اسلام، طلاق یک اقدام جدی و مهم است که باید با دقت و مسئولیت انجام شود. اصول شرعی و حقوقی برای مواردی مانند ضرر و صدمات ناشی از طلاق در نظر گرفته شده‌اند.

۲-۲. حقوق عراق: در این نظام حقوقی خواسته زوج مبنی بر انحلال رابطه زوجیت علی‌رغم عدم وجود دلایل توجیهی موجه و رضایت زوجه، اجابت می‌شود. لیکن در این شرایط زوج باید تاوان اقدام خود را بدهد و ضرر تحمیلی بر زوجه که ناشی از طلاق غیرموجه است را جبران کند.

اگر زوج، همسر خود را طلاق دهد و خودسری او محرز شود، قانون، زوج را ملزم به جبران خسارت ناشی از طلاق خودسرانه می‌کند و این غرامت باید متناسب با میزان خودسری در طلاق باشد؛ زیرا هر چند زوج در انشای طلاق مجاز است، لیکن باید دلایل مشروع و معقول ارائه کند، در غیر این صورت اگر به استناد دلایل واهی و بی‌اهمیت به طلاق مبادرت و کانون خانواده را متلاشی کند، موظف به پرداخت غرامت معادل نفقه ۲ سال زوجه خواهد بود. این موارد از نص بند ۳ ماده ۳۹ قانون احوال شخصیه مصوب ۱۹۹۵ استنباط می‌شود.

در این ماده قانونی آمده است: «اگر زوج زوجه را طلاق دهد و برای قاضی دادگاه خودسری زوج در طلاق احراز و بر زوجه ضرری ناشی از آن وارد شود، محکمه بنا به درخواست زوجه، زوج را با توجه به وضع مالی و درجه خودسری خود به جبران خسارت متناسب که از نفقه ۲ سال او تجاوز نکند، علاوه بر حقوق قانونی ثابت محکوم می‌کند».

در نظام حقوقی عراق در بند ۳ ماده ۳۹ قانون احوال شخصیه مصوب ۱۹۹۵ واژه خودسری (تعسف) به‌کار برده شده است. به استناد این ماده قانونی، در شرط تحقق شرایط زیر طلاق خودسرانه تلقی و مسئولیت جبران به‌عهده زوج خواهد بود.

۱- طلاق بدون ضرورت یا دلیل قانع‌کننده واقع شود.

۲- زن نقشی در ایقاع طلاق نداشته باشد.

۳- طلاق بدون اراده یا رضایت زوجه باشد.

۴- زوجه مطلقه از طلاق متضرر شود.

ضرر در ماده مذکور شامل هر دو ضرر مادی و ضرر معنوی است. مصداق برای ضرر مادی در فرضی متصور است که زوجه شغل و ممر معاش خود را به‌قصد اهتمام به امور همسر و فرزندانش ترک کند و در نهایت زوج او را بدون عذر شرعی و قانونی موجه طلاق دهد. با این اقدام غیرموجه زوج، ضرر

مادی به زوجه به واسطه حرمان از شغل و منبع درآمد وارد شده است (رحان عبدالله محمد، ۲۲۰-۲۰۲۱). خسارت معنوی مانند خسارت مادی مستلزم جبران است. چه بسا درد و تشویش و لطمه وارده به احساسات و عواطف و موقعیت اجتماعی ناشی از طلاق، سنگین تر از آثار ضرر مادی باشد؛ لذا حمایت قانونی الزامی است.

باتوجه به موارد فوق الذکر روشن می شود که فقد مصلحت مشروع در طلاق مورد توجه قانون گذار است، اعم از اینکه مرد عمداً به زن ضرر رسانده یا قصد ضرر نداشته باشد. در هر دو حالت در صورت ورود ضرر جبران خسارت پابرجاست (رحان عبدالله محمد، ۲۲۰-۲۰۲۱).

بنا بر ماده مذکور، چنانچه زوج وجود ضرورت یا عذر موجه شرعی - قانونی معقول طلاق را اثبات نکند، در استفاده از حق طلاق خودسر محسوب می شود و مسئول پیامدهای ناشی از اقدام خود خواهد بود. لیکن چنانچه دلایل وقوع طلاق ثابت و معتبر باشد، خودسری منتفی است (رحان عبدالله محمد، ۲۲۰-۲۰۲۱). بنابراین، مرد در فرض نداشتن دلیل موجه خودسر فرض می شود و زوجه نیازی به اثبات خودسری او ندارد لیکن برای تعلق غرامت به زوجه، ایشان باید ورود ضرر ناشی از طلاق اعم از ضرر مادی یا معنوی را ثابت کند. دادگاه از طریق حقایق پرونده و ارزیابی مطالعات محلی و اطلاعات مطلعین تشخیص می دهد که زوج در استعمال حق طلاق خودسر بوده است یا خیر و همچنین حدود خودسری را نیز تخمین می زند.

در برخی موارد شوهر ۱۰٪ خودسر است، در موارد دیگر ممکن است زوجه در تقصیر مشارکت داشته باشد و طلاق حاصل سوء رفتار و سوء معاشرت او نیز باشد یا اینکه سهم زوجه در تقصیر ناچیز باشد. در اینجا محکمه نسبت تقصیر را برآورد می کند. اثبات خودسری از غیر آن با تمام ادله معتبر امکان دارد ولی در هر حال این زوجه است که بار اثبات ورود ضرر به خود را به دوش خواهد کشید (رحان عبدالله محمد، ۲۲۰-۲۰۲۱).

اثبات خلاف آن، یعنی اثبات عدم وجود خودسری در طلاق، برعهده مرد است. نظر به اینکه مسئله وجود یا عدم خودسری موضوع حقوقی است احراز آن در صلاحیت محکمه است. دادگاه قدرت اختیاری گسترده ای برای احراز وجود خودسری و ضرری که به مطلقه می رسد، دارد.

طبق شرایط متن بند ۳ ماده ۳۹ قانون مذکور درجه و شدت خودسری در برآورد میزان غرامت مورد توجه قرار می گیرد

در ذیل نمونه‌ای از رأی صادره در تاریخ ۲۰۰۸/۳/۱۰ از دادگاه تجدیدنظر اتحادیه با موضوع: علت طلاق به‌عنوان معیار تعیین حکم بر پرداخت غرامت را نقل می‌کنیم.

مدعی در دادگاه احوال شخصیه در اعظمیه مدعی شد که مدعی‌علیه طبق رأی صادره از دادگاه فوق‌الذکر او را طلاق داده‌است. چون رأی مذکور بدون دلایل مشروع یا قانونی که طلاق را توجیه کند صادر شده‌است، لذا تقاضای دعوت خوانده به دعوی و رسیدگی و حکم به پرداخت غرامت طلاق خودسرانه و اخذ هزینه از وی کرد.

دادگاه فوق‌الذکر در تاریخ ۲۰۰۸/۱/۲۷ در رأی حضوری خوانده احمد کامل احمد را به پرداخت غرامت طلاق خودسرانه به مبلغ (۲/۸۸۰/۰۰۰) دینار در حق خواهان به انضمام هزینه دادرسی و حق الوکاله وکیل محکوم کرد.

رأی دادگاه: با بررسی و مذاقه مشخص شد که تجدیدنظرخواهی در مهلت قانونی ارائه شده و تصمیم به پذیرش آن از حیث شکلی گرفته‌شد. با بررسی دقیق، حکم تجدیدنظر خواسته نادرست و مغایر با موازین شرع و قانون تشخیص داده‌شد. زیرا محکوم علیه ملزم است که در جلسه دادرسی در مورد علتی که او را به طلاق وادار کرده‌است، دلایل ارائه کند و براساس نسبت خودسری محکوم علیه، حکم به پرداخت غرامت صادر می‌شود. به‌عبارتی ما بین درجه خودسری محکوم علیه و تعیین غرامت رابطه مستقیم است. محکوم علیه یکی از طرفین بوده‌است و چون از ارائه دلیل ناتوان بوده، باید حق قسم قاطع به او داده شود؛ لذا بنا به مراتب فوق رأی صادره نقض و پرونده به دادگاه صادرکننده رأی جهت رسیدگی به مراتب فوق، اعاده می‌شود.

از مفاد رأی صادره استنباط می‌شود، هرچند خودسری زوج در طلاق بدون دلیل موجه مفروض است، لیکن زوج حق دارد عدم آن را به دادگاه با استفاده از جمیع ادله، ثابت کند. درنهایت اینکه آیا طلاق خودسرانه بوده است یا خیر به تشخیص دادگاه باقی می‌ماند. دادگاه درصد قصور هر یک از زوجین را ارزیابی می‌کند.

۲-۳. حقوق الجزایر: طلاق در شریعت اسلام و قانون خانواده الجزایر حق مشروع شوهر است که در صورت اصرار بر آن علی‌رغم تلاش برای مصالحه، قاضی چاره‌ای جز اجابت درخواست زوج و صدور حکم طلاق ندارد. قانون‌گذار الجزایری ضمانت این نوع طلاق را در ماده ۵۲ قانون خانواده جدید

مقرر کرده است: «اگر برای قاضی سوء استفاده از حق طلاق محرز شود، به پرداخت جبران خسارت ناشی از طلاق به نفع زن مطلقه حکم خواهد داد».

محکوم کردن مرد به جبران خسارت وارده بر زوجه منتج از طلاق، در زمانی که طلاق غیرموجه به عنوان طلاق خودسرانه توصیف شود، بسیاری از مردان را از اقدام به طلاق محدود و آنها را به دلیل عدم توانایی در پرداخت وجه به زوجه مطلقه، از طلاق منصرف می‌کند. این امر هنگامی که زوج توجیه قانونی و شرعی برای اعمال طلاق ندارد در راستای حفظ زندگی زناشویی یک اقدام پیشگیرانه محسوب می‌شود.

از متون شرعی برداشت می‌شود که کسی که بدون نیاز یا دلیل شرعی همسر خود را طلاق دهد، در نظر خداوند گناهکار است. زیرا از حقی که شرع در اختیار او قرار داده است به طرز نادرستی استفاده کرده است؛ بنابراین گرچه طلاق حقی است که مرد می‌تواند با اراده یک جانبه اعمال کند، اما به آن معنا نیست که آزادی او مطلق و رها از محدودیت است. بلکه طلاق حقی است که استفاده از آن مقید به تحقق وجود ضرورت است. اگر شوهر طلاق را بدون دلیل معقولی اعمال کند، در واقع از حق خود سوء استفاده کرده است؛ بنابراین ملزم است ضرر ناشی از آن را جبران کند، خواه این ضرر مادی باشد، مانند اینکه زن مطلقه قبل از ازدواج به عنوان یک معلم فعالیت کرده و از آن سود کسب کرده و پس از ازدواج آن را ترک کند، یا معنوی باشد، مانند اینکه شرایط طلاق اعتبار مطلقه را تضعیف کرده و شک و تردید درباره او را برانگیزد. ایده طلاق خودسرانه مبتنی بر عدم وجود توجیه مشروع یا دلیل معقول برای طلاق است. گرچه طلاق حق شوهر است، اما او باید دلایل استفاده از این حق و چرایی امضای آن و چستی آن را توجیه کند. در غیر این صورت خودسر و مستبد تلقی می‌شود (بن عمار صوریه رانیا، ۲۰۱۹-۲۰۲۰).

اکنون که موضع نظام‌هایی حقوق اسلامی مورد مطالعه را در خصوص نهاد طلاق خودسرانه بررسی کردیم، اهمیت حقوقی و ضرورت شناسایی معیارهای نهاد طلاق خودسرانه و تصویب مواد قانونی مرتبط روشن شد. در ذیل معیارهای طلاق خودسرانه در سه نظام حقوقی مورد مطالعه (ایران، عراق و الجزایر) را بررسی می‌کنیم:

۳. معیار طلاق خودسرانه

۱-۳. حقوق ایران: تعیین معیار برای طلاق خودسرانه به کنترل این عمل، تعیین ماهیت آن و اعمال ضمانت مناسب کمک می‌کند. زیرا صاحب حق ممکن است در اعمال حق بیش از یک هدف داشته

باشد که برخی از آنها مشروع و برخی غیر مشروع است. اغلب تشخیص قصد و نیت دشوار است، اما قرائن، اوضاع و احوال و معیارهای تعیین‌کننده حاکم بر عمل، به قاضی در صدور رأی عادلانه مساعدت می‌کند. در نظام حقوقی ایران ضابطه برای تمییز طلاق خودسرانه از غیر آن پیش‌بینی نشده است. لیکن با استنباط از آیات قرآنی؛ روایات معتبر؛ فتاوی فقها، معیارهای تشخیص قابل‌شناسایی است. این معیارها به‌طور کلی در کلیه صور سوء استفاده از حق است و صرفاً مختص طلاق خودسرانه نیست.

۱-۳-۱. معیار طلاق خودسرانه در آیات قرآنی: الف: قصد اضرار: شارع اضرار به غیر را نهی

کرده است. در قرآن کریم در مورد منع اضرار به غیر آمده است: «طلاق رجعی که برای شوهر در آن حق رجوع و بازگشت به همسر است دو بار است. شوهر در هر مرتبه از رجوع باید همسرش را به‌طور شایسته و متعارف نگه دارد، یا با ترک رجوع، او را به نیکی و خوشی رها کند». در این آیه امساک و تسریح با دو کلمه «به معروف» و «به احسان» مقید شده است. ممکن است استفاده از حق رجوع از باب سوء استفاده از حق؛ با انگیزه اضرار؛ نه از روی طیب خاطر و رغبت باشد. به این ترتیب که به محض اینکه عده مطلقه در شرف انقضا باشد، زوج مراجعه کند و بعد دوباره طلاق دهد. این‌گونه نگاه داشتن اضراری، خلاف معروف بوده و در شریعت اسلام مذموم و تحریم شده است. امساک که شارع به آن تأکید دارد رجوعی است که موجب التیام و انس و آرامش شود. همچنین تسریحی که با انگیزه‌های انتقام و نفرت باشد نهی شده است. چراکه «تسریح» مقصود شارع آن است که به‌طور متعارف و از روی اصول اخلاقی و عقلایی انجام شود. مقید شدن به معروف و احسان به منظور پیشگیری از آسیب‌هایی است که ممکن است در نتیجه سوء استفاده از احکام شرعی به وجود آید. بنابراین، حکم امساک با کلمه «به معروف» تقیید شده تا از اعمال غرض‌ورزی جلوگیری شود. در خصوص تسریح که مقید به احسان شده است، این نکته حائز اهمیت است که محتمل است مرد در حالتی که تمام مهر زن را نپرداخته او را رها کند. چه بسا این عمل متعارف اهل بلد باشد و مذموم و ناپسند تلقی نشود. به این دلیل قید «به معروف» کافی نیست (طباطبایی، بی تا: ۳۳۰-۳۲۹).

- خداوند متعال در این خصوص می‌فرماید: «و هنگامی که زنان را طلاق دادید و به پایان عده خود نزدیک شدند، آنان را (با رجوع کردن) شایسته و متعارف نگه دارید یا (با ترک رجوع) به نیکی و خوشی رها کنید و آنان را برای آزار رساندن و زیان زدن نگه ندارید تا بر آنان تعدی و ستم کنید و هر که چنین کند قطعاً به خود ستم کرده است و آیات خدا را به مسخره نگیرد».

منظور از «وَلَا تُمَسِّكُوهُنَّ ضِرَارًا» این است که رجوع در دوران عده به قصد اضرار به زوجه نباشد. از آنجاکه قصد ضرر رساندن به غیر شرعاً حرام و ممنوع است، استفاده از حق با این انگیزه حرام است و باید از آن جلوگیری شود. مرد با این اقدام از فطرت انسانی خارج شده و در اصل دین الهی را مورد تمسخر قرار داده است. با این توضیح که احکام پروردگار یک سلسله قوانین خشک و غیرقابل انعطاف نیست که فقط به ظاهر آن عمل کرد بلکه در راستای سعادت انسان مبتنی بر مصالح عمومی است که مفسد اجتماعی را برطرف می‌کند. این احکام همراه با اخلاق فاضله‌ای است که روح و جان رامنزه و مطهر می‌کند و به وسیله آن معارف متعالی مانند توحید، ولایت و سایر اعتقادات در پرتو آنها به کمال می‌رسد؛ بنابراین شخصی که صرفاً به ظاهر احکام بسنده و اصل تشریح را نادیده بگیرد در واقع دین الهی را به سخره گرفته است (طباطبایی، بی تا: ۳۳۴).

از آنجایی که ما عدلیه هستیم و به حسن و قبح ذاتی اعتقاد داریم و احکام را تابع مصالح و مفاسد می‌دانیم، بر این باوریم که افعال بدون توجه به حکم شارع دارای ارزش ذاتی است، بعضی فی‌نفسه خوب؛ بعضی فی‌نفسه قبیح هستند و بعضی این دو وصف را ندارند. شارع صرفاً به آنچه خیر و نیکوست امر و از آن چه منکر و ناپسند است نهی می‌کند. بنابراین، صداقت به خودی خود خیر است و به دلیل حسن آن خدای متعال با آن امر داده است، نه به این دلیل که امر خداوند متعال به آن است، خوب دانسته شده است. دروغ به خودی خود قبیح است و به همین دلیل خدای تعالی آن را نهی کرد نه به دلیل این که خدای تعالی آن را حرام کرد قبیح شد (مظفر، ۱۹۸۳).

- حق تعالی در مورد اضرار در شیردادن می‌فرماید: «نباید مادری به خاطر فرزندش زیان ببیند و نه پدر برای فرزندش دچار ضرر شود». در تفسیر این آیه گفته شده مراقبت از فرزندان، حضانت، و شیردادن حق زن است، و مرد نباید باعث زحمت و صدمه زن شود. به علاوه، زن نیز نباید موجب مشقت و ناراحتی مرد شود و او را از دیدن فرزندان خود یا موارد مشابه منع کند (طباطبایی، بی تا: ۳۴۰).

- در آیه دیگری آمده است: «نباید به نویسنده و شاهد، (به خاطر حق‌گویی) زبانی برسد». آیه شریفه ضرر زدن با قصد و تعمد را ممنوع اعلام کرده است. ورود زیان را امری ناپسند و مذموم که خروج از اطاعت پروردگار را همراه دارد معرفی می‌کند. نکته حائز اهمیت، قصد اضرار است که در این آیه و آیات فوق‌الذکر نهی شده است.

- شارع مقدس در مورد قصد اضرار در وصیت این چنین حکم داده‌اند: «بعد از انجام وصیتی که صورت گرفته یا دینی که باید از اصل مال پرداخت شود، در صورتی که فرد موصی با وصیت و اقرار به دین در وصیت خود به وراثت آسیب نزند. این سفارشی از سوی خدای دانا و بردبار است».

طبری درباره تفسیر وصیت غیر مضار می‌نویسد: «وصیت غیر مضار، وصیتی است که قصد اضرار به بستگان در آن نباشد» (بهرامی احمدی، ۱۳۷۰). آیه بر این دلالت دارد که وصیت به خودی خود مشروع است؛ ولی مطلق و تابع تشخیص موصی نیست، به این ترتیب که به هر نحو که تمایل داشته، هر چند که به قصد اضرار به ورثه باشد، تصرف کند. بنابراین، آیه در نهی از ضرر صریح است. وصیت مقید به عدم قصد ضرر رساندن به ورثه هر چند در حدود ثلث یا کمتر است. اگر موصی در وصیت خود قصد ضرر به ورثه خود را داشته باشد، وصیت از دایره مشروعیت خارج و به دایره گناهان کبیره وارد می‌شود.

- خداوند متعال می‌فرماید: «با سخت گرفتن و تحت فشار قراردادن زنان مطلقه به آنان ضرر نرسانید». از این آیات قرآنی تحریم قصد اضرار به دیگری اگر تنها انگیزه شخص آزار دیگران باشد، به طوری که با قصد دیگری، مانند قصد حصول منفعت نباشد، برداشت می‌شود. ذی حق با در سر پروراندن نیت سوء، از حق خود سوء استفاده می‌کند.

ب: معیار فقد مصلحت مشروع در آیات: در سوره توبه آیه ۱۰۷ می‌خوانیم: «و (از منافقان) کسانی هستند که بر پایه دورویی و نفاق، مسجدی ساختند برای آسیب رساندن و ترویج کفر و تفرقه افکنی میان مؤمنان». این آیه شریفه مصداق نوعی انگیزه نامشروع است که با عملی ظاهراً مشروع پنهان می‌شود. چراکه در ظاهر ساختن بنای مسجد امری مشروع است، لیکن انگیزه منافقان از تأسیس، به وجود آوردن شک و تردید در دل‌های مؤمنین و تفرقه و پراکندگی و تشویش اذهان آنها بود.

ج: معیار خروج از عرف در آیات: «بر شما نوشته شده زمانی که مرگ یکی از شما نزدیک شود، اگر چیز خوبی (مالی) از خود گذارده، به نفع پدر و مادر و نزدیکان به شایستگی وصیت کند. این حقی بر پرهیزکاران است». برخی مفسران «بالمعرف» را این چنین معنا کرده‌اند که بالمعروف چیزی است که نزد افراد عاقل به عنوان امری که در آن عدل و انصاف و خیر و صلاح وجود دارد شناخته می‌شود (طبرسی، ۱۳۶۷). در خصوص وصیت به معروف موصی، باید در حدود منطقی؛ عرف عقلایی، بدون اجحاف و سوء نیت اقدام کند. همچنین در آیه‌هایی که به تفریق یا رجوع به معروف تأکید شده است، منظور این است هنگامی که به انفصال یا رجوع نیاز وجود دارد این موارد در حد متعارف و با حسن نیت و رعایت انصاف انجام شود (طباطبایی، بی تا: ۲۳۴).

۳-۱-۲. معیار طلاق خودسرانه در روایات:

۳-۱-۲-۱. قصد اضرار در روایات:

- مبنای اصلی و عمده در باب نهی اضرار به غیر، روایتی مربوط به داستان سمره بن جندب است (بهرامی احمدی، ۱۳۷۰): «سمره بن جندب در باغ شخصی یک درخت خرما داشت. هر زمانی که سمره برای بازدید درخت خود می‌رفت، به خانواده او نگاهی می‌کرد. مرد از این مسئله ناراحت بود؛ بنابراین به پیامبر اسلام (ص) شکایت کرد. پیامبر (ص) سمره را به حضور خود فراخواند و به او فرمود فلان شخص از تو شکایت دارد. سپس پیامبر (ص) به او فرمود: آیا دوست داری در مقابل درخت خرما در بهشت درختی داشته باشی؟ سمره گفت: خیر. پیامبر (ص) ادامه داد: آیا دوست داری سه درخت داشته باشی؟ سمره باز هم گفت: خیر. در نهایت، پیامبر (ص) به او فرمود: به نظر می‌رسد تو قصد ضرر زدن به دیگران داری. به مرد دستور دادند که برو و آن درخت را بکن».

- از حدیث لاضرر و لاضرار فی الاسلام پیامبر مکرم اسلام (علیه السلام) نیز ضابطه قصد اضرار استنباط می‌شود. این حدیث به طور عام به کلیه صور ضرر اشاره دارد. ضرر هر چه باشد مذموم است. مقصود از این معیار، جلوگیری از قصد ضرر است، نه فقط جلوگیری از وقوع آن. در اینجا تأکید بر نیت ضرر رساندن و تمرکز قصد بر ورود ضرر است.

- در کتاب کافی کلینی از عقبه بن خالد از امام صادق (علیه السلام) در مورد شفعه شرکا در اراضی و مساکن اظهار داشتند، حضرت فرموده‌اند: «پیامبر (صلی الله علیه و آله) بین شرکا در اراضی و مساکن در رابطه با شفعه قضاوت کردند و فرمودند: «لاضرر و لااضرار» و در ادامه فرمودند وقتی که قسمت انجام و حدود مشخص شد دیگر حق شفعه نیست» (بهرامی احمدی، ۱۳۷۰).

- حدیثی از پیامبر به این مضمون نقل شده است که پیامبر فرمودند: «در اسلام ضرر و ضرار نیست. اسلام برای مسلمان خیر و برکت به ارمغان می‌آورد و از شر و بلا در امان می‌دارد». در ادامه می‌فرماید: «اسلام به بالاترین رتبه و درجه نائل می‌شود و هیچ‌کس نمی‌تواند بر آن برتری داشته و آن را مغلوب کند». (عاملی، بی تا)

۳-۱-۲-۲. عدم تناسب بین مصلحت ذی حق و ضرر دیگری در روایات: امام علی

علیه السلام می‌فرماید: «اجتناب السینات اولی من اکتساب الحسنات» دوری کردن از بدی‌ها برتر از انجام خوبی‌هاست (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۸۵)؛ امام علی (ع) باز تأکید نکردند: «افضل من اکتساب

الحسنات اجتناب السینات» برتر از کسب‌کردن نیکی‌ها، دوری‌گزیدن از بدی‌ها است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶).

۳-۲-۱-۳. معیار طلاق خودسرانه در دیدگاه فقها: استفاده از حق برای غرضی مخالف مقاصد شارع در دیدگاه فقها: برای ورود به بحث لازم است در ابتدا دیدگاه مفسرین آیات قرآن کریم نظیر علامه طباطبایی تبیین شود. علامه در تفسیر المیزان چنین نظر داده‌اند: غرض شارع از تشریح احکام رعایت مصالح و دفع مفاسد است. توجه صرف به ظاهر و کالبد احکام و غفلت از روح و حقیقت تشریح در واقع استهزاء دین و آیات الهی است (طباطبایی، بی تا). برخی از فقها برای تبیین موضوع، مسئله اعطای ولایت به ولی بر نفس و مال مولی‌علیه را بیان کردند. به نمونه‌ای از نظرات فقها در بحث ولایت بر نفس و مال اشاره می‌کنیم. امام خمینی در باب فلسفه ولایت ولی بر مولی‌علیه چنین فتوا دادند: «اگر پدر و جد پدری از ازدواج دختر با کفو و همتای او جلوگیری کنند و دختر تمایل به ازدواج با وی داشته باشد یا پدر و جد پدری حاضر نباشند به گونه‌ای که اخذ اذن آنان ممکن نباشد و در عین حال دختر نیاز به ازدواج داشته باشد، در این شرایط اذن پدر و جد پدری ساقط می‌شود» (خمینی، ۱۳۸۷).

- هر یک از پدر و جد پدری حق تزویج مولی‌علیه را دارند، اما شرط صحت و نفوذ عقد این است که تالی فاسد نداشته باشد و به مفسده منجر نشود، بالعکس مانند عقد بیگانه، فضولی محسوب می‌شود و مولی‌علیه خواه دختر یا پسر پس از بلوغ حق تنفیذ یا رد آن را دارد اگر بعد از بلوغ عقد پدر یا جد پدری را اجازه کرد صحیح است، بالعکس صحیح نخواهد بود. بلکه نزدیک‌تر به احتیاط آن است که پدر و جد پدری به نبودن مفسده اکتفا نکنند؛ بلکه وجود مصلحت را رعایت کنند (خمینی، ۱۳۸۷).

شارع ولایت بر جان و مال مولی‌علیه را وضع کرد تا خیر و مصلحت مولی‌علیه در مال و جان او مراعات شود، به عبارت دیگر فلسفه و هدف اعطای حق ولایت به پدر و جد پدری حفظ مصلحت مولی‌علیه است. دامنه حمایت از حق محدود به رعایت مصلحت و عدم اضرار به مولی‌علیه است. چنانچه دلایل یا قرآنی نشان‌دهنده انحراف ولی از مسیر اصلی، غایت و هدف شارع وجود داشته باشد، اقدامات او خودسرانه محسوب می‌شود شریعت اسلام از تصرفات وی جلوگیری می‌کند.

با عنایت به جمیع مطالب بیان شده و نظر به اینکه طلاق خودسرانه مصداقی از سوءاستفاده از حق است، می‌توان معیارها را به شرح زیر بر طلاق خودسرانه تطبیق داد:

الف) طلاق به قصد اضرار: زوج هنگامی در استفاده از حق طلاق خودسر تلقی می‌شود که قصد وی آزار زوجه باشد. تمرکز صرفاً به نیت و قصد ورود ضرر است. خداوند تبارک و تعالی حقوق را تشریح

نکرده است که وسیله ای برای آزار دیگران باشد. سپردن حق طلاق تحت سلطه زوج، مجوز آزار رساندن به دیگران نیست.

ب) فقد مصلحت مشروع: این ملاک نیز به قصد صاحب حق برمی گردد. اگر اعمال حق آغشته به لجاجت و خودخواهی، انتقام جویی یا از باب قدرت‌نمایی و سایر اهداف غیرانسانی و اخلاقی باشد، این معیار احراز می‌شود. برای مثال زوجین زندگی زناشویی مسالمت‌آمیز داشته باشند و اختلاف و تنفر نباشد، لیکن زوج به انگیزه انتقام‌جویی از خانواده زوجه و ورود ضرر، به طلاق مبادرت کند.

ج) عدم تناسب در مصلحت و ضرر در طلاق: این معیار به تعادل بین مصلحت عایدی صاحب حق طلاق که مرد است و پیامدهای استفاده وی از حق مربوط می‌شود. اگر مابین مصلحت ذی حق و ضرر وارده به زوجه تناسب و تعادل برقرار نباشد؛ به این ترتیب که ضرر تحمیلی با مصلحت برابر یا بیشتر باشد، آن اقدام ممنوع است. مرد در اینجا مصلحت و منفعت خاصی در طلاق زن دارد اما این مصلحت و منفعت در مقابل ضرر وارده ناچیز است.

مانند این که مرد چهار زن در قید زوجیت داشته باشد، لیکن به ازواج با زن دیگری تمایل داشته باشد، در این حالت با مانع شرعی مواجه است. چراکه شرع از دواج را برای مرد تا چهار مرتبه تجویز کرده است؛ بنابراین یکی از همسرانش را طلاق می‌دهد تا با زن دیگری از دواج کند، در اینجا شوهر قصد آزار آن زن را نداشته است، بلکه با طلاق از او مطابق مصلحت خود گام برداشته است، اما باعث وارد شدن صدمه شدید به مطلقه در ازای دستیابی به یک منفعت شخصی ناچیز و نامتناسب شده است. تمایز این معیار از معیار فقدان مصلحت مشروع در این است که در حالت فقد مصلحت، نفس انگیزه حرام و ممنوع است، لیکن در این معیار غرض حرام نیست؛ اما بی‌اهمیت و ناچیز است.

د) استفاده از حق طلاق برای غرضی مخالف غرض شارع باشد: خداوند تبارک و تعالی طلاق را به‌عنوان راهکار نهایی بنا بر مصالحی در زمانی که اختلاف مابین زوجین بالا گیرد و مصالحه غیرممکن باشد، تشریح کرد. هنگامی که زوج، حکمت مشروعیت طلاق را زیر پا بگذارد و زن خود را بدون دلیل موجه یا قابل قبول طلاق دهد، در استفاده از حق خودسر تلقی می‌شود. برای مثال بعد از سپری شدن مدتی کوتاه از انعقاد عقد زوجیت، زوجه را بدون دلیل موجه طلاق دهد و با این اقدام زوجه را در مظان اتهام قرار می‌دهد و در نهایت شانس و فرصت از دواج دوباره وی را به حداقل برساند.

ه) مخالفت با عرف: برای احراز خودسری زوج در انشای طلاق می‌توان از عرف مدد جست. به این ترتیب که قاضی محکمه در تشخیص، به عرف عقلاً مراجعه کند. آیا مرد متعارف در اوضاع و احوال و

شرایط موجود به طلاق زن خود مبادرت می‌کند یا خیر؟ مرد عاقل، بالغ و رشید به جز در مواردی که دلیل موجه و مشروعی اقتضای آن را ایجاب کند، به طلاق اقدام نمی‌کند؛ بنابراین فقد این توجیه، طلاق را در زمره طلاق خودسرانه قرار می‌دهد.

۲-۳. حقوق عراق: قانون‌گذار عراقی در در بند ۳ ماده ۳۹ قانون احوال شخصیه، صرفاً حکم و شرایط جبران خسارت در طلاق خودسرانه را پیش‌بینی کرده است، لیکن ضابطه شناسایی طلاق خودسرانه را تعیین نکرده است. در ماده ۶ قانون مدنی اصلاحی مصوب ۱۹۵۱ مقرر شد: «یک اصل مهم این است که جواز شرعی با ضمان منافات دارد. پس هرکس از حق خود به نحو مباح استفاده کند، مسئول هر گونه خسارت ناشی از آن نخواهد بود». باین حال، ماده ۷ این اصل را به اینکه استفاده از حق خودسرانه نباشد، محدود کرده است (رحان، ۲۰۲۱-۲۰۲۰).

ماده ۷ قانون مدنی اصلاحی مصوب ۱۹۵۱ ملاک ارزیابی برای کلیه اشکال سوءاستفاده از حق ارائه کرده است. ماده قانونی مذکور اشعار می‌دارد: هر کس که از حق، استفاده غیرمجاز کند، ضمانت جبران به عهده اوست. موارد زیر تحت شمول استفاده غیرمجاز از حق قرار می‌گیرد

- در استفاده از حق صرفاً قصد اضرار داشته باشد.
- مصلحتی که تمایل به دستیابی به آن را داشته باشد، بی‌اهمیت باشد، به طوری که با ضرر وارده به دیگری تناسب نداشته باشد.
- مصلحت مورد نظر غیر مشروع باشد.

به دلیل فقد ضابطه کافی برای شناسایی طلاق خودسرانه به عنوان معیار راهنمای قاضی محکمه، حقوق‌دانان به استناد ماده مذکور معیارهایی برای طلاق خودسرانه به شرح زیر ارائه داده‌اند (زاهد، بی تا).

۱- قصد اضرار از طریق انجام اعمال مباح یا مستحب یا مکروه: برای مثال چنانچه ازدواج مجدد زوج به نیت اضرار به زوجه اولش باشد، در این حالت زوج خودسر محسوب می‌شود. همچنین اگر زوجه را به قصد اضرار به او یا خانواده‌اش طلاق دهد. این امور هر چند بنا بر حکم اولی جایز هستند؛ لیکن چون با انگیزه شوم اضرار انجام شده است و با حسن نیت و مطابق غرض شارع اعمال نشده است، عمل مستبدانه حرام تلقی می‌شود. این حرمت مطابق سد ذرایع نیز قابل توجیه است.

۲- غرض ذی حق غیر مشروع و مخالف غرض شارع حکیم باشد: مانند اینکه شخصی با مطلقه‌ای که سه بار طلاق داده شده، با نیت محلل کردن ازدواج او با همسر سابقش ازدواج کند و سپس آن زن را طلاق دهد. حکم این مورد نیز مانند حکم مذکور در فوق است.

۳- تحقق مصلحت مشروع یا دفع ضرر از خود را اراده کرده است، لیکن منتج به ورود ضرر بزرگتر به دیگری، نسبت به مصلحت به دست آمده یا ضرر دفع شده از خود است: مانند اینکه طلاق زوجه به دلیل رغبت به ازدواج با زن دیگری باشد. در اینجا مصلحتی در کار است، اما ضرر وارده به زوجه او بزرگتر خواهد بود. بنابراین، حکم تکلیفی در موضوع حرمت ذاتی یا عرضی است.

کلیه این موارد به قاعده سد ذرایع برمی گردد. زیرا هر عمل مباحی که به مفسده منتهی شود، به استناد سد ذرایع باید ممنوع اعلام شود. مانند اینکه بیع سلاح فی نفسه جایز است. لیکن با فروختن به منافقان و اهل فتنه حکم منقلب و به حرمت تبدیل می شود. دروغ از گناهان کبیره و حرام است، اما اگر برای اصلاح ذات از بین گفته شود جایز و مشروع است. طلاق به خودی خود یا مباح یا مکروه است؛ لیکن چنانچه به قصد اضرار باشد، به خصوص چنانچه زوج غرض نامشروعی را در سر پیرواند، حکم اباحه به حرمت تبدیل می شود. برای مثال زوجه خود را بدون عذر موجه و با علم به عدم وجود شخصی که تکفل او را به عهده گیرد طلاق دهد. در این حالت حکم ثانوی حرمت، نقش مهمی را ایفا می کند. یا اینکه در طلاق قصد مشروعی مانند کسب رضایت والدین یا رضایت زوجه نخست را داشته، اما ضرر وارده به مطلقه، بزرگتر و غیر قابل تحمل باشد. یا اینکه طلاق زوجه در موقعیت اجتماعی او مؤثر باشد. یا شرایطی زوجه را طلاق دهد که برای مردم این شبهه را ایجاد کند که به دلیل اعمال خلاف عفت طلاق داده شده است. در همه این موارد چنانچه صاحب حق از حق خود به طور مشروع استفاده کند، حکم اولی اباحه و صحت است و مسئولیتی نخواهد داشت. لیکن چنانچه آغشته به قصد اضرار و سایر امور ذکر شده باشد، ممنوع است. در عمل محاکم با بررسی محتوای پرونده، نتایج مطالعه، محلی دفاعیات، اظهارات طرفین و با لحاظ معیارهای مذکور در فوق در طلاق را خودسرانه یا غیر خودسرانه تشخیص و رأی صادر می کنند.

۳-۳. حقوق الجزایر: قانون گذار الجزایری به موجب ماده ۱۲۴ قانون مدنی اصلاحی

۲۰۰۵/۰۶/۲۰ معیار سوء استفاده از حق شرعی را تعیین کرده است (رقیق، جعجع، ۲۰۲۰-۲۰۱۹).

در ماده مذکور آمده است: استفاده خودسرانه از حق به ویژه در موارد زیر تقصیر است:

- اگر به قصد ضرر رساندن به دیگران باشد.
- اگر هدف کسب منفعت ناچیز، نسبت به ضرر وارده به دیگران باشد.
- اگر هدف کسب منفعت غیر قانونی و غیر مشروع باشد.

از این متن و بخصوص قید واژه «به‌ویژه» روشن می‌شود که قانون‌گذار موارد سوء استفاده از حق را از باب تمثیل، و نه منحصر به آن، درج و به معیارهایی اشاره کرده است که به موجب آن استفاده خودسرانه از حق تقصیر تلقی می‌شود (بلحاج العربی، ۲۰۱۴: ۱۲۶-۱۲۹).

بنابراین، صاحب حق در استفاده از آن خودسر تلقی نمی‌شود و مسئولیتی نخواهد داشت، مگر اینکه سوء استفاده او مشمول یکی از موارد سه‌گانه ماده ۱۲۴ قانون مذکور یا مصادیق مشابه باشد. این موارد عام است و شامل کلیه حقوق می‌شود. در واقع مقنن دو معیار شخصی و موضوعی را برای تمییز عمل تعیین کرده است. در زیر این دو معیار توضیح داده خواهد شد.

الف- معیار شخصی: (در بند اول این ماده گنجانده شده است). این معیار مربوط به نیت یا انگیزه شخصی است. این که قصد ضرر تنها انگیزه صاحب حق در استفاده از آن است، موضوعی باطنی و روانی است که مستقیماً قابل اثبات نیست. بنابراین، قاضی باید از عدم وجود مصلحت و منفعت صاحب حق در استفاده او از حقتش به نتیجه برسد.

ب- معیار موضوع: این معیار مبتنی بر تعادل بین منافع مورد نظر و ضرری است که متوجه دیگران می‌شود. صاحب حق در استفاده از حق خود، هنگامی خودسر تلقی خواهد شد که منافعی که قصد دستیابی به آن را دارد ناچیز باشد و با آسیبی که به خاطر دستیابی به آنها متوجه دیگران می‌شود، تناسبی نداشته باشد. این مهم در بند دوم ماده مذکور منعکس شده است. اما مطابق بند سوم، صاحب حق در فرضی خودسر تلقی می‌شود که هدف آن دستیابی به مصلحت نامشروعی باشد که با یکی از احکام قانون مغایرت داشته یا با نظم عمومی یا اخلاق حسنه در تعارض باشد.

با رجوع به قانون خانواده الجزایر، به‌ویژه ماده ۵۲ اصلاحی مورخ ۲۰۰۵ متوجه می‌شویم که قانون‌گذار ضوابطی را که بر اساس آن طلاق خودسرانه تشخیص داده شود، را تعیین نکرده است. اما چنین برداشتی می‌شود که قانون‌گذار به قضات محکمه اختیار و صلاحیت تام در تشخیص خودسری زوج در طلاق اعطا کرده است. در اینجا سؤالی که به ذهن خطور می‌کند این است که قاضی چگونه بین استفاده از حق طلاق توسط زوج و نتایج این استفاده توازن و تعادل ایجاد می‌کند؟ چرا که در استفاده از هر حقی توسط ذی حق بالطبع ضرری به دیگری وارد می‌شود. در ماده ۵۲ قانون خانواده الجزایر آمده است: اگر برای قاضی سوء استفاده زوج در طلاق احراز شود، حکم جبران ضرر وارده به نفع زن مطلقه صادر می‌کند (محمد جانم، ۲۰۱۳).

بنابراین، به دلیل اختیارات گسترده قاضی، او صلاحیت احراز این موضوع را دارد که آیا دلایل روانی که باعث طلاق شده، واقعاً موجه بوده یا صرفاً توهّمات و زاینده تخیلات زوج است و زوجه هیچ نقشی نداشته است؟ (الیاس، ۲۰۱۰-۲۰۰۹)

در امور خانواده به ویژه در دعاوی طلاق، قاضی موظف است جلسات محرمانه مصالحه را که فقط دو طرف دعوا در آن حضور دارند، تشکیل دهد. این اقدام به موجب متن ماده ۴۹ قانون خانواده که مقرر می‌دارد: «طلاق ثابت نمی‌شود مگر پس از تشکیل چندین بار جلسه مصالحه توسط قاضی بدون تجاوز از مدت ۳ ماه از تاریخ طرح دعوی طلاق» ضروری تلقی می‌شود. بنابراین، جلسات سازش یا به قول برخی حقوق دانان مذاکره شخصی، صرفاً اجرائیات صوری یا شکلی در دعوی طلاق نیست، بلکه از اجرائیات اساسی و الزامی است که قاضی علی‌رغم عدم درخواست طرفین دعوی ملزم به تشکیل جلسات مصالحه و سازش است.

دیوان عالی کشور در رأی که در تاریخ ۱۹۹۱/۶/۱۸ صادر کرد حکم طلاق را بدون تشکیل جلسات مصالحه بین دو طرف توسط قاضی را لغو کرد در این رأی مقرر کرد که: «بنا بر نص قانونی طلاق ثابت نمی‌شود، مگر بعد از جهد و مساعی به سازش توسط قاضی، بنابراین قضاوت بر خلاف این اصل خطا در تطبیق قانون محسوب می‌شود» (بلحاج العربی، ۲۰۰۶).

این رویه از اهمیت بالایی برخوردار است، زیرا در واقع به قاضی با قدرت اختیاری خود این امکان را می‌دهد که موقعیت زن یا مرد را جدا از آنچه در دادخواست‌ها یا دفاعیات آنها قید شده است، بررسی کند و با بررسی دقیق امور با حضور طرفین، (موضوعات را که برخی از امور شخصی هستند و در ملاء عام آشکار نمی‌کنند) و با رعایت مفاد ماده ۱۲۴ مکرر قانون مدنی تشخیص می‌دهد که طلاق خودسرانه بوده یا خیر (بلحاج العربی، ۲۰۰۶).

اگر زوج خواستار طلاق باشد؛ لیکن نتواند آن را توجیه یا سکوت اختیار کند، نیز طلاق خودسرانه تلقی می‌شود (الیاس، ۲۰۱۰-۲۰۰۹). در این خصوص دیوان عالی کشور در رأی خود در تاریخ ۱۹۹۹/۶/۱۵ مقرر کرد: «قانوناً مرد حق انشای طلاق با اراده خود را دارد؛ بنابراین تجدیدنظر خواهی از رأی مورد اعتراض غیر موجه است. در پرونده حاضر برای قاضی محرز شد که مرد بدون ارائه دلایلی که او را وادار به طلاق کرده است، (بر خلاف مردانی که توجیهاتی برای سلب مسئولیت ارائه می‌کنند)، مسئولیت طلاق را بر عهده دارد و بر این اساس حکم بر طلاق خودسرانه صادر کرده است، رأی صادره صحیح و مطابق قانون است» (الیاس، ۲۰۱۰-۲۰۰۹).

بنابراین، در حقوق الجزایر مرد شرعاً و قانوناً حق در خواست طلاق از محکمه دارد. مقام قضاوت خواسته وی را اجابت می‌کند؛ لیکن موظف به بررسی علل و دلایل طلاق است. چنانچه زوج دلایل مشروع و مقبول ارائه نکند یا سکوت اختیار کند یا مورد از مصادیق مندرج در ماده ۱۲۴ قانون مدنی باشد، حکم به طلاق خودسرانه صادر می‌کند و مرد مسئولیت پیامدهای ناشی از طلاق را به دوش خواهد کشید. در زیر چگونگی تطبیق ضوابط مندرج در ماده ۱۲۴ قانون مدنی در طلاق خودسرانه را توسط قضات محاکم توضیح می‌دهیم (سعاد، ۲۰۱۴).

۱-۳-۳. معیار شخصی:

الف) معیار قصد اضرار به دیگری: و آن زمانی است که مرد به قصد آزار زوجه، بدون دلیل مشروع او را طلاق دهد. مثلاً او را به انگیزه انتقام و نفرت یا ازدواج با دیگری بدون رعایت مفاد قانون خانواده الجزایر در موضوع تعدد زوجات، یا در بیماری متصل به مرگ، قصد سلب ارث داشته باشد. اگر ثابت شود که طلاق او به قصد ضرر زدن به زوجه است، رفتار خودسرانه، او را مسئول جبران ضرر وارده خواهد کرد. از آنجایی که اثبات قصد اضرار که امری باطنی و درونی است بسیار مشکل است، در جایی که هیچ منفعت و مصلحتی از طلاق حاصل نمی‌شود و یا مصلحت مورد نظر دستیابی به طلاق، ناچیز باشد و دلیل بر آن شمرده نشود و با عواقب آن هم تناسبی نداشته باشد، همه این موارد قرینه و اماره بر قصد ضرب‌زدن به زن تلقی می‌شود.

ب) معیار انگیزه دستیابی به منفعت نامشروع: شارع طلاق را به‌عنوان راه‌حل نهایی در مواردی که بین همسران اختلاف و درگیری پیش آید به‌نحوی که ادامه زندگی زناشویی را بین آنها غیرممکن سازد و بقای رابطه زوجیت مفسده بزرگ‌تر و ضرر عظیم را باعث خواهد شد، تجویز کرد. ایقاع آن در غیر این موارد باهدف شارع منافات دارد.

۲-۳-۳. معیار موضوعی:

الف) معیار عدم تعادل بین منافع متضاد: اگر زوج بنا به دلایلی که توجیه‌کننده طلاق است و برای دفع ضرر از خود با حفظ تعادل بین منافع حاصل از طلاق و آسیب‌های وارده به زن و فرزندان، به طلاق اقدام کند، طلاق او به‌دور از انتقاد است. لیکن چنانچه مفساد و مضرات بیشتر از منفعت مطلوب زوج در طلاق باشد، زوج در استفاده از حق خود خودسر خواهد بود.

ب) معیار ضرر فاحش: ممکن است طلاق به زوجه ضررهای قابل توجهی وارد کند، به‌ویژه اگر مدت طولانی از ازدواج گذشته باشد و زن در سنین پایانی عمر خود با تأمین نفقه از طرف شوهر، به او متکی

باشد. در این شرایط، زن نیاز مبرم به کسی دارد که هزینه‌هایش را تأمین کند و از درد تنهایی، جدایی و دشواری‌های زندگی بکاهد. اگر زوج به واسطه طلاق زن به وی آسیب‌های قابل توجهی وارد کند، قانون برای جبران خسارات و تسکین ناراحتی‌ها و اندوه ناشی از جدایی آنها مرد را مکلف به جبران خسارت کرده است.

نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی معیار طلاق خودسرانه در سه نظام حقوقی ایران، عراق و الجزایر اثبات می‌کند که استفاده از حق طلاق مطلق نیست، بلکه ذی حق در مقام اجرای حق باید هم‌راستا با فلسفه تأسیس این نهاد اقدام کند، در غیر این صورت خودسر محسوب و مسئولیت پیامدهای ناشی از اعمال خود را بدوش خواهد کشید.

در نظام حقوقی ایران نهاد طلاق خودسرانه و معیارهای آن مغفول مانده است. تعیین محدوده اعمال حق با ارائه ضابطه‌های دقیق به تبیین مفهوم ماهیت طلاق خودسرانه مساعدت می‌کند؛ راهگشای تمییز طلاق خودسرانه از غیر آن و راهنمای قاضی محکمه در تحقق عدالت اجتماعی خواهد بود. چراکه اثبات خودسری زوج در طلاق مسئولیت مالی را بر دوش او تحمیل می‌کند.

بررسی آیات قرآن کریم؛ روایات؛ فتاوی فقها نشان می‌دهد که شرع اسلام، سلطه مطلق مرد نپذیرفته و ورود ضرر را نفی کرده است. معیارهای قصد اضرار، فقد مصلحت مشروع، تعارض با غرض شارع، عدم تناسب مصلحت و ضرر، ضرر فاحش و مخالفت با عرف به عنوان معیارهایی برای طلاق خودسرانه از منابع مذکور قابل استخراج است.

قانون‌گذار عراقی در قانون احوال شخصیه که مشتمل بر حقوق خانواده است، در بند ۳ ماده ۳۹ صرفاً حکم و شرایط جبران خسارت در طلاق خودسرانه را پیش‌بینی کرده است، لیکن ضابطه شناسایی طلاق خودسرانه را تعیین نکرده است. ماده ۷ قانون مدنی اصلاحی ۱۹۵۱ ملاک ارزیابی برای کلیه اشکال سوء استفاده را تعیین و موارد زیر را تحت شمول استفاده غیر مجاز از حق قرار داده است.

۱- در استفاده از حق صرفاً قصد اضرار داشته باشد. ۲- مصلحتی که تمایل به دستیابی به آن راداشته باشد، بی‌اهمیت باشد، به طوری که با ضرر وارده به دیگری تناسب نداشته باشد. ۳- مصلحت موردنظر غیر مشروع باشد.

به دلیل فقد ضابطه کافی برای شناسایی طلاق خودسرانه به عنوان معیار راهنمای قاضی محکمه، قضات محاکم با لحاظ ماده قانونی مذکور طلاق خودسرانه را شناسایی می‌کند.

نظام حقوق الجزایر در ماده ۱۲۴ قانون مدنی دو معیار شخصی (ذاتی) که مربوط به قصد و نیت باطنی سوق‌دهنده ذی‌حق به اقدام و موضوعی (مادی) که ناظر بر میزان تعادل بین منافع که عاید ذی‌حق شده و ضرر و مفسده ناشی از آن است را به‌عنوان فاکتور تشخیص استفاده خودسرانه از حق پیش‌بینی کرده است. قصد اضرار به دیگری و انگیزه دست‌یابی به منفعت نامشروع، در زیر معیار شخصی و عدم تعادل بین منافع متضاد و ضرر فاحش تحت معیار موضوعی گنجانده شده است.

در قانون خانواده الجزایر به‌ویژه ماده ۵۲ که به طلاق خودسرانه اختصاص داده شده است، معیار تشخیص که مختص طلاق خودسرانه باشد، تعیین نشده است. لیکن در رویه عملی، قضات محاکم با توجه به تکلیف مقرر در ماده ۴۹ راجع به لزوم تشکیل جلسات مصالحه و بررسی علل و دلایل طلاق و با رعایت ضوابط مقرر در ماده ۱۲۴ قانون مدنی حکم به طلاق خودسرانه و غیر آن را صادر می‌کنند.

ملاحظات اخلاقی

در نگارش این پژوهش امانت رعایت شده است. در جمیع مطالب اتخاذی از منابع دیگر، به منبع مأخوذ ارجاع داده شده است.

رعایت اخلاق پژوهش: اعم از رضایت آگاهانه، محرمانگی اطلاعات شخصی شرکت‌کنندگان، رعایت امانت در نقل قول‌ها و استنادات به‌ویژه در پژوهش‌های کیفی و مانند آن رعایت شده است. **حمایت مالی:** پژوهش حاضر تحت حمایت مالی هیچ نهادی نبوده است. **سهام نویسندگان:** پژوهش حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول در دانشگاه شهید بهشتی است. نگارش رساله با راهنمایی و مشاوره نویسندگان دوم و سوم بوده است. سهم همه نویسندگان در این پژوهش یکسان است.

تضاد منافع: این پژوهش مستقیم یا غیرمستقیم با منافع شخص یا سازمان خاصی تعارض ندارد. **تشکر و قدردانی:** از نویسندگان دیگر این پژوهش که سمت اساتید راهنما و مشاور رساله بنده را داشتند، برای راهنمایی ارزنده و مفید تشکر و قدردانی می‌کنم. **دسترسی به داده‌ها:** به دلیل نوع و روش پژوهش مورد استفاده، هیچ داده‌ای در طول این مطالعه تولید یا تجزیه و تحلیل نشد.

منابع

- ایمن، مصطفی‌الدباغ، (۲۰۱۴)، التعسف فی الطلاق، المجلد الثامن عشر، مجلة جامعة الأقصى، العدد الأول. بلحاج العربی، (۲۰۱۴)، النظرية العامة للالتزام فی القانون المدنی الجزائری، ج ۲، ط ۶، بن عكنون - الجزائر. بلحاج العربی، (۲۰۰۶)، قانون الأسرة مع تعديلات الأمر ۰۵-۰۲ ومعلقا علیه بمبادئ المحكمة العليا خلال أربعين سنة، ۲۰۰۶-۱۹۶۶ دیوان المطبوعات الجامعية.

بلحورابی، سعاد، (۲۰۱۴)، نظریه التعسف فی استعمال الحق و تطبیقها فی الفقه الاسلامی و القانون الوضعی الجزائر، مذکره للنیل شهاده الماجستر، جامعه مولود معمري - تیزی وزو.
بن زیطه عبد الهادی، (۲۰۰۵-۲۰۰۶) تعویض الضرر المعنوی فی قانون الأسرة الجزائری والفقه الإسلامی، دراسة لنماذج تطبیقیة مذکره مکملہ لنیل شهاده الماجستير التخصص العلوم الاسلامیه السنه الجامعیه.

بهرامی احمدی، حمید، (۱۳۷۰)، سوءاستفاده از حق مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام و دیگر نظام های حقوقی، چ دوم، تهران، انتشارات اطلاعات.

بن عماره صوریه رانیا، (۲۰۱۹-۲۰۲۰)، الطلاق التعسفی فی قانون الاسره الجزائری، مذکره نهاییه للدراسة لنیل شهاده الماستر جامعه عبد الحمید بن بادیس مستغانم، کلیه الحقوق والعلوم السياسیه، السنه الجامعیه. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، (۱۳۶۶)، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، محقق، مصحح، درایتی، مصطفی، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

جمیل فخری محمد جانم، (۲۰۱۳)، التدابیر الشرعیة للحد من الطلاق التعسفی فی الفقه والقانون، عمان - الأردن، دار الحامد للنشر والتوزیع.

جعفری لنگرودی، محمد جعفر، (۱۳۷۸)، مبسوط ترمینولوژی، ج ۳، تهران، گنج دانش، چاپ اول.
جرعاملی، محمد بن حسن، (بی تا)، تفصیل الوسائل الشیعیه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۶، باب اول از ابواب ارث، موسسه ال بیت علیهم السلام الاحیاء التراث.

خمینی، سیدروح الله، (۱۳۸۷)، تحریر الوسیله، ج چهارم، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، چاپ دوم، موسسه انتشارات دارالعلم.

رحان عبدالله محمد، (۲۰۲۰-۲۰۲۱)، الطلاق والحقوق المالیة للمرأة المطلقة دراسة تحليلیة مقارنة فی ضوء قانون الاحوال الشخصیة العراق، القانون والسیاسه، جامعه نوروز، کردستان العراق، ۱.

شهیدی، مهدی، (۱۳۸۵)، مجموعه مقالات حقوقی، تهران، مجد.
طباطبایی، سید محمد حسین، (بی تا) تفسیر المیزان، جلد ۲، ترجمه مصباح یزدی، محمد تقی، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.

طباطبایی، سید محمد حسین، (بی تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، منشورات جامعه المدرسین فی حوزه العلمیه قم.

طبرسی، امین الدین ابوعلی الفضل بن الحسن، (۱۳۶۷)، تفسیر جوامع الجامع، جلد اول، چاپ دوم تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

طاهری، محمد علی، (۱۳۸۴) دانشنامه حقوق خصوصی، ج ۲، تهران، انتشارات محراب فکر، چاپ اول.
ظفری، فرخندخت، (۱۳۵۳) طلاق در قانون کنونی ایران، رساله دوره کارشناسی ارشد حقوق جزا، دانشگاه ملی ایران.

عبدالامیر کاظم زاهد، السلطه التقديریه لقاضی احوال الشخصیه نفقه الطلاق التعسف دراسة اصولیه فی الفقه الاسلامی و قانون احوال الشخصی العراقی، جامعه امام صادق قسم القانون، الدراسات الادیان، عدد ۴۰.

- مجید، عمی العبدی، (٢٠٠٩)، الطلاق التعسفی فی الشریعہ والقانون، مجلہ جامعہ الانبار العلوم الاسلامیہ، المجلد الأول، العدد الثالث.
- مسعوده، بودیه، (٢٠١٦-٢٠١٥)، الطلاق التعسفی در اسه مقارنه بین الفقه الاسلامی و قانون الاسره الجزائری، مذکره مکمله لمقتضیات نیل شهاده الماستر، جامعہ محمد بو ضیاف بالمسیله.
- مسعوده، نعیمه الیاس (٢٠١٠-٢٠٠٩)، التعویض عن الضرر فی بعض مسائل الزواج و الطلاق، رسالہ لنیل شهادة الدكتورا فی القانون الخاص الجزائر، جامعہ أبی بکر بلقايد - تلمسان.
- مظفر، محمدرضا، (١٤٠٣ هـ - ١٩٨٣ م)، اصول الفقه، المجلد الاول، الطبعة الرابعه بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- مطهری، مرتضی، (١٣٧٣)، نظام حقوق زن در اسلام، انتشارات صدرا موسسه چاپ و صحافی، چاپ هجدهم وسیله، رقیق، کریمه، جعيج، (٢٠٢٠-٢٠١٩)، احکام الطلاق التعسفی فی القانون الجزائری، مذکره مقدمه لنیل الشهاده الماستر اکادمی الجمهوریة الجزائریة، میدان الحقوق والعلوم السیاسیة تخصص حقوق الاسره، جامعہ محمد بو ضیاف المسیله.

References

- Abdul Amir K., *The Discretionary Authority of the Personal Status Judge in Alimony for Arbitrary Divorce: A Fundamental Study in Islamic Jurisprudence and Iraqi Personal Status Law*, Imam Sadiq Society - Law Department, Religious Studies, Issue 40. (text in Arabic)
- Ayman, M. (2014). *Arbitrariness in Divorce*, Volume Eighteen, Al-Aqsa University Journal, Issue One. (text in Arabic)
- Bahrami Ahmadi, H. (1991). *Abuse of the Right to Study: A Comparative Study in Islamic Law and Other Legal Systems*, 2nd Edition, Tehran, Entesharat-e Ettela'at Publications. (text in Persian)
- Belhadj A. (2006). *Family Law with Amendments of Order 05-02 and Annotated with the Principles of the Supreme Court Over Forty Years, 2006-1966*, University Publications Council. (text in Arabic)
- Belhadj A. (2014). *General Theory of Obligation in Algerian Civil Law*, Volume 2, 6th Edition, Ben Aknoun - Algeria. (text in Arabic)
- Belhourabi, S. (2014). *The Theory of Arbitrariness in the Exercise of Right and its Application in Islamic Jurisprudence and Positive Law in Algeria*, Master's Thesis, University of Mouloud Mammeri - Tizi Ouzou. (text in Arabic)
- Ben A. & Souria R., (2019-2020). *Arbitrariness in Divorce in Algerian Family Law*, Final Thesis for the Master's Degree, Abdelhamid Ibn Badis University Mostaganem, Faculty of Law and Political Science, Academic Year. (text in Arabic)
- Ben Zita A. (2006-2005). *Compensation for Moral Damage in Algerian Family Law and Islamic Jurisprudence*, A Study of Practical Applications, Supplementary Thesis for the Master's Degree in Specialized Islamic Sciences, Academic Year. (text in Arabic)
- Har'amli, M., (no date). *Tafsir al-Wasa'il al-Shi'a ila Tahqiq Masa'il al-Shari'ah*, Volume 26, First Chapter on the Issues of Inheritance, Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. (text in Arabic)
- Jafary Langroudi, M.J. (1999). *Comprehensive Terminology*, Volume 3, Tehran, Ganj Danesh Publications, First Edition. (text in Persian)

- Jamal Fakhri M.J., (2013). *Sharia Measures to Curb Arbitrary Divorce in Jurisprudence and Law*, Amman - Jordan, Dar Al-Hamid for Publishing and Distribution. (text in Arabic)
- Khomeini, S.R. (2008). *Tahreer al-Wasilah, Volume Four, Translated by Sayyid Mohammad Baqer Musavi Hamadani*, Second Edition, Dar al-'Ilm Publications Institute. (text in Persian)
- Majid, U. (2009). Arbitrariness in Divorce in Sharia and Law, *Journal of Anbar University for Islamic Sciences*, Volume 1, Issue 3. (text in Arabic)
- Masouda, B. (2016-2015). *Arbitrary Divorce: A Comparative Study between Islamic Jurisprudence and Algerian Family Law*, Supplementary Thesis for the Master's Degree, University of Muhammad Boudiaf in M'sila. (text in Arabic)
- Masouda, N.E. (2010-2009). *Compensation for Damages in Some Marriage and Divorce Issues: A Dissertation for the Doctorate in Private Law*, Abi Bakr Belkaid University - Tlemcen. (text in Arabic)
- Motahhari, M. (1994). *The Legal System for Women in Islam*, Sadr Publishing Institute, Eighteenth Edition. (text in Persian)
- Muzaffar, M.R. (1983). *Principles of Jurisprudence*, Volume One, Fourth Edition, Beirut, Dar al-Ta'aruf for Publications. (text in Arabic)
- Rahan A.M. (2021-2020). Divorce and Financial Rights of the Divorced Woman: A Comparative Analytical Study in Light of the Personal Status Law of Iraq, *Law and Politics Journal*, University of Nourouz, Kurdistan, Iraq, Issue 1. (text in Arabic)
- Shahidi, M. (2006). *Collection of Legal Articles*, Tehran, Moj. (text in Persian)
- Tabarsi, A., (1988). *Tafsir Jawami' al-Jami*, Volume One, Second Edition, Tehran, University of Tehran Publications. (text in Persian)
- Tabatabai, S.M.H. (no date). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*, Volume 2, Publications of the Society of Teachers in the Qom Seminary. (text in Persian)
- Tabatabai, S.M.H. (no date). *Tafsir al-Mizan*, Volume 2, Translated by Misbah Yazdi, Mohammad Taqi, Alameh Tabatabai Scientific and Intellectual Foundation. (text in Persian)
- Taheri, M.A. (2005). *Encyclopedia of Private Law*, Volume 2, Tehran, Mehrab Fekr Publications, First Edition. (text in Persian)
- Tamimi Amadi, A. (1987). *Classification of Pearls of Wisdom and Droplets of Speech*, Editor: Darayati, Mostafa, First Edition, Qom, Islamic Propagation Office. (text in Persian)
- Waseela, R., Karima, J (2020-2019). *Provisions of Arbitrary Divorce in Algerian Law*, Thesis submitted for the Master's Degree in Family Law at Mohamed Boudiaf University in M'sila, Faculty of Law and Political Science. (text in Arabic)
- Zaferi, F. (1974). *Divorce in Contemporary Iranian Law*, Master's Thesis in Criminal Law, National University of Iran. (text in Persian).

